

MAH/MUL/ 03051/2012

ISSN :2319 9318

Oct. To Dec. 2018

Editor

Dr. Yogita Apoorva Hiray
Dr. Kiran Namdeo Pingale

❖ विद्यावार्ता या आंतरविद्याशाखीय बहुभाषिक त्रैमासिकात व्यक्त झालेल्या मतांशी मालक, प्रकाशक, मुद्रक, संपादक सहमत असतीलच असे नाही. न्यायक्षेत्र:बीड

"Printed by: Harshwardhan Publication Pvt.Ltd. Published by Ghodke Archana Rajendra & Printed & published at Harshwardhan Publication Pvt.Ltd.,At.Post. Limbaganesh Dist,Beed -431122 (Maharashtra) and Chief Editor Dr. Gholap Babu G.

Reg.No.U74120 MH2013 PTC 251205

Harshwardhan Publication Pvt.Ltd.

At Post. Limbaganesh, Tq. Dist. Beed

Pin-431126 (Maharashtra) Cell:07588057695,09850203295

harshwardhanpubli@gmail.com, vidyawarta@gmail.com

All Types Educational & Reference Books Publishers & Distributors. www.harshwardhan.com

41) दलित साहित्य समीक्षा डॉ. किरण नामदेव पिंगळे, नाशिक	168
42) भारतीय शिक्षणप्रणाली काल, आज आणि उदया डॉ.सुजाता शिवाजी गडाख (शिके.), त्र्यंबकेश्वर	171
43) कथा वाङ्मय प्रकाराचे नावीन्यपूर्ण अध्यापन डॉ. राहुल अशोक पाटील, नाशिक, महाराष्ट्र	175
44) अध्ययन अध्यापन स्थिती आणि नवे प्रवाह डॉ.अंगद पवार, जि.नांदेड	180
45) राज्यशास्त्रातील शिक्षणपध्दतीचा; चिकीत्सालक अभ्यास प्रा. ए.बी राऊत, नाशिक	183
46) अध्ययन –अध्यापनातील नाविण्यता प्रा. ए. एन. पाटील, जि. नाशिक	186
47) गुरुकुल पद्धती : संगीतकलेतील एक प्रभावी शिक्षण पद्धती श्रीमती अस्मिता चं. सेवेकरी, जिल्हा : नासिक	188
48) प्रचलित कायद्यांचा नाशिक जिल्हयातील महिलांच्या जमीनमालकीवर झालेल्या... प्रा. डी. एच. शिंदे, नाशिक	193
49) वस्तू व सेवा कर – आणि प्रक्रिया उद्योग प्रा. शरद पंढरीनाथ काकड & डॉ सुनिल पंढरीनाथ उगले, नाशिक	197
50) भारतातील माहिती केंद्र आणि ग्रंथालयाच्या वाचकांना ऑनलाईन माहिती सेवा ... प्रा. संभाजी पी. व्याळीज, नाशिक	199
51) “आदिवासी जमातीच्या समस्या एक अध्ययन” डॉ.रूपाली देवरे, नासिक	205
52) नाटक: साहित्यप्रकाराचे नाविन्यपूर्ण अध्यापन डॉ.प्रतिभा सुरेश जाधव, जि.नाशिक	210
53) ‘अध्ययन – अध्यापन व मूल्यमापनातील नाविण्यताचा अभ्यास’ प्रा. भागवत शंकर महाले, जि. नाशिक	213

मूल्य मापन नव्हे, सामग्री कोणती व काय आहे हे सांगता आले पाहिजे.

३. कोणत्याही मूल्यमापनात कृती अभिप्रेत असते. दुसऱ्या शब्दात सांगायचे झाल्यास मूल्यमापन हे नेहमी चांगल्या कृतीकडे व उत्तम व्यवहारकडे नेणारे असते.

मूल्यमापनाच्या मर्यादा

१. सौशोधनाप्रमाणे मूल्यमापनाचे निष्कर्षय हे स्थानकाल निरपेक्ष व सर्व सैन्य नसतात.

२. शैक्षणिक वातावरण हे सतत बदलणारे व गतिमान असल्यामुळे मूल्यमापनाचा सर्वकाल कुठेही उपयोग होईल असे नाही.

३. मूल्यमापन हे ठराविक वेळी उदभवलेल्या नश्वर देव्हार्या सारखे असते.

मूल्यमापन हे मौल्यायन असले तरी सर्वच गोष्टींसाठी रामबाण उपाय ठरवू शकत नाही.

सारांश

अध्ययन अध्यापन व मूल्यमापन हे तीनही टप्पे शिक्षणाचे अतिशय महत्वाचे टप्पे मानले जातात. अध्यापन पद्धतीत शिक्षक आणि विद्यार्थी हे दोन ध्रुव आहेत. अध्ययन म्हणजे व्यक्तीला सभोवतालच्या परीस्तीतीला अनुसरून स्वतः जाणीव पूर्वक स्वतःच्या वर्तनात बदल घडवून आणता येतात. शिक्षणामुळे व्यक्तीचा सर्वांगीण विकास घडून येतो.

संदर्भ सची लेखक

१. NetCet Paper १ डॉक्टर. किशोर
चव्हाण प्रो. डिक चव्हाण

२. उत्तम अध्यापनाचे रहस्य डॉक्टर. अशोक
केळकर डॉक्टर. श्रीमती संध्या काणे डॉक्टर. विनय
किरपाल

३. विद्याभारती ब्रिजमोहन दायमा

□□□

47

गुरुकुल पद्धती : संगीतकलेतील एक प्रभावी शिक्षण पद्धती

श्रीमती अस्मिता चं. सेवेकरी

संगीत सहाय्यक प्राध्यापक,

श्रीमती पुष्पाताई हिरे महिला महाविद्यालय मालेगाव,
जिल्हा : नासिक

*****

सारांश :

जगात कोणत्याही प्रकारचे संगीत ही सजीवांच्या भावनांचा अविष्कार करणारी कला आहे. सजीव म्हणजे मानव, पशु-पक्षी, झाडे-वेली, इत्यादी निसर्गातील सजीव घटक हे संगीतास आपापल्या पद्धतीने प्रतिसाद देतात तसेच वेळोवेळी संगीत निर्मितीही करतात. परंतु मानव हा असा प्राणी आहे की जो ज्यावेळी हवा तसा संगीताचा वापर आपले मानवी जीवनात जन्मापासून ते जीवनाच्या शेवटच्या टप्प्यांपर्यंत संगीत कलेने व्यापलेले आहे, हे प्रत्यक्ष जीवनात जाणून त्याचा विविधांगी अभ्यास करून ती सादर करणे हे मानवास शक्य झाले आहे हे केवळ त्याला मिळालेल्या व्यक्त करण्याच्या बुद्धीवरच आणि संवाद कौशल्य म्हणजेच भाषा या व्यक्त करण्याच्या माध्यमाच्या जोरावरच. संगीत ही कला गुरुमुखातून साध्य होणारी श्रवण भक्तीची कला आहे. या गुरुमुखी परंपरेत गुरुकुल पद्धत सुरवातीस अस्तित्वात आली. 'कालाय तस्मै नमः' या उक्तीनुसार काळानुसार होणा-या अनेकविध शिक्षण बदलांना स्वीकारत संगीत जगताचीही विविध प्रकारे वाटचाल सुरु आहे.

नादरूपः स्मृतो ब्रम्हा नादरूपो जनार्दनः ।

नादरूपा पराशक्ति नादरूपो महेश्वरः ॥

मुनी मतंग या प्राचीन संगीत शास्त्रकारांनी वरील श्लोकात 'ब्रह्मा-विष्णु-महेश' हे नादरूप, तसेच पंचमहाभूते सुद्धा नादरूपच आहेत. नादानेच सृष्टीतील

सर्व सजीवांना चेतना मिळते.

पंधराव्या शतकातील संगीततज्ञ पं. अहोबल यांनी आपल्या 'संगीत पारिजात' या ग्रंथात संगीत कलेचा वापर कुठे करावा हे पुढीलप्रमाणे सांगितले आहे — 'देवस्य मानवो गानं वाद्यं नृत्यं मतंद्रितः कुर्याद्विष्णोः प्रसादार्थं मितीशास्त्रे प्रकीर्तितम् ।' याचा अर्थ असा की भगवंताच्या कृपेसाठी गायन, वादन, नृत्याचा म्हणजेच संगीतकलेचा उपयोग करावा असे शास्त्र सांगते.

संगीतातील शिक्षण पद्धती :

संगीतातील गुरुकुल शिक्षण पद्धती — गुरुशिष्य परंपरा :

संगीत कला ही अतिप्राचीन कालापासून चालत आलेली कला आहे. वेदोक्त— पुराण कालापासून ईश्वराची उपासना करण्यासाठी असलेली संगीत कला पुढे राजेमहाराजांना ईश्वर मानून त्यांची स्तुती, गुणगान करण्यासाठी राजसभेत आली. राजसभेतून कोठ्यंपर्यंत आणि तिथून पुढे आधुनिक काळात विविध संस्था, शाळा, महाविद्यालये, विश्वविद्यालये, विविध प्रसारक माध्यमे, विविध वैज्ञानिक उपकरणे इत्यादींद्वारे अशाप्रकारे घोषवरी पोचलेल्या या संगीत कलेने मानवी जीवन व्यापून टाकलेले आहे. सकाळी उठल्यापासून ते झोपेपर्यंत माणसास संगीत हे साथ देत असते. संगीतकला या प्रकारात मानवास व्यक्त करण्यासाठी सुर, लय, शब्द—भाषा, विविध भाव भावना इत्यादी घटक माध्यमांचा वापर करून जीवनात विविध प्रसंगांमध्ये जगात कोठेही संगीत सादरीकरण करण्याचे, संगीत लिहिण्या—वाचण्याचे, संगीतात विविध प्रयोग करण्याचे आणि संगीत जतन करण्याचे वरदान लाभलेले आहे. सर्व ललित कलांमध्ये श्रेष्ठ असलेली संगीत ही कला शिकण्याकरिता संगीताची उत्पत्ती जेव्हा झाली तेव्हापासूनच गुरुकुल परंपरा अस्तित्वात आली. यात वेदांना निर्माता ब्रह्मदेव याने संगीत कला शंकराला शिकवली आणि भगवान शंकराकडून संगीत कला संगीताची अधिष्ठात्री सरस्वती देवीला मिळाली, पुढे या कलेचे ज्ञान सरस्वती देवीने नारद मुनींना दिले आणि नारद मुनींनी ही संगीतकला स्वर्गातील गंधर्व, किन्नर, अप्सरा यांना शिकवली. भरत, नारद, हनुमान

इत्यादी ऋषींनी संगीत कलेत पारंगत होऊन पुढे पृथ्वीवर संगीत कलेचा प्रसार केला असे म्हटले जाते. अशाप्रकारे वेदांच्या निर्मितीपासून संगीतकला शिक्षण पद्धतीत गुरु—शिष्य परंपरा ही आद्य आणि सार्वकालिक अशी अत्यंत प्रभावी ठरलेली शिक्षण परंपरा आहे. गुरुकुल परंपरा म्हणजेच गुरु—शिष्य परंपरा.

गुरुकुल शिक्षण / गुरु—शिष्य परंपरेचा अर्थ सांगायचा झाला तर, प्राचीन भारतात मुलाचा व्रतबंध झाला की गुरूंच्या आश्रमात साधारणपणे बारा वर्षे राहून विविध शास्त्र, कलांचे अध्ययन शिष्यास करायचेय गुरुगृही शिष्याने निवास करून, गुरुगृही घरकामात मदत करून, दिवसभर गुरु सहवासात राहून, गुरु आज्ञेचे पालन करून गुरुकडून शिकायला मिळणाऱ्या संगीतकलेचे ज्ञान शिष्याने घेऊन संगीत कलेची कठोर साधना करून संगीतकला आत्मसात करणे आणि त्यात पारंगत होणे. ही गुरुकुल शिक्षण पद्धती संगीत क्षेत्रातही अतिशय प्रभावी ठरली आहे.

गुरुकुल परंपरेत गुरुसानिध्यात राहून शिष्याला संगीत कलेचा खोलवर, सूक्ष्म पद्धतीने अभ्यास करता येतो, विपुल प्रमाणात वेळ देऊन संगीत साधना, चिंतन, मनन करता येते, ज्यामुळे शिष्याला संगीत कलाकार होणे सोपे जाते.

गुरुकुल परंपरेत / गुरुशिष्य परंपरेत आपल्या गुरूंवर श्रद्धा असेल तर गुरु जे काही संगीत कलेत शिकवतात ते ज्ञान प्रामाणिकपणे घेण्याची वृत्ती शिष्याला असते, शिष्याला जागरूकतेने, स्वेच्छेने संगीत कलेचे ज्ञान ग्रहण करता येते.

गुरुकुल परंपरेत / गुरुशिष्य परंपरेत शिष्याला एकाग्रतेने संगीत कलेचे ज्ञान घेता येते त्यामुळे तो प्रतिभावान, ज्ञानसंपन्न संगीत कलाकार होतो.

गुरुकुल परंपरेत / गुरुशिष्य परंपरेत गुरु सानिध्यामुळे गुरूंच्या आदर्श आहार—विहार, आचरणाचे, शिस्तीचे संस्कार होऊन शिष्यासही तसे स्वतःचे व्यक्तिमत्व घडवता येते.

गुरुकुल परंपरेत / गुरुशिष्य परंपरेत गुरुगृही राहून संगीत साधनेसह गुरुजींनी सोपवलेली कामे जबाबदारीने करून जीवनातील स्वावलंबन प्रत्यक्ष कसे आचरावे हेही शिकायला मिळते.

गुरुकुल परंपरेत जर एखादी विशिष्ट संगीत शैली अथवा घराणेदार पद्धत गुरूंनी विकसित केली असेल तर त्याचेही रितसर शिक्षण गुरूंकडून मिळते.

गुरुकुल परंपरेत आपल्या गुरूंकडून मिळालेले संगीत ज्ञान गुरु आज्ञेने पुढे आपल्या नवीन शिष्यांना तयार करण्यासाठी उपयुक्त ठरते.

अशाप्रकारे संगीतकलेच्या इतिहासातील गुरुकुल म्हणजेच गुरु-शिष्य परंपरेत प्राचीन कालखंड ख्रिस्तपूर्व कालापासून आठव्या शतकापर्यंत, मध्य कालखंड — आठव्या शतकापासून साधारण अठराशे पर्यंत, आणि आधुनिक कालखंड — भारतातील स्वातंत्र्यपूर्व कालखंड आणि भारत स्वतंत्र झाल्यानंतरचा आत्तापर्यंतचा कालखंड, यात तिन्ही कालखंडात असंख्य थोर संगीत कलाकार घडले आहेत.

संगीतातील शिक्षणाच्या इतर पद्धतींचा थोडक्यात आढावा :

संगीतातील संस्थागत, विद्यालयीन शिक्षण पद्धती:

आधुनिक काळातील संगीत शिक्षण पद्धतीतही सामाजिक काळानुसार बदल होत गेले आहेत. पं. विष्णु दि. पलुस्कर आणि पं. विष्णु ना. भातखंडे या विष्णुद्वयमहर्षिंनी भारतीय संगीताचा घोषरी सहजपणे प्रसार व्हावा, संगीत अध्ययन—अध्यापन, पुस्तक रूपात संगीत साहित्य निर्मिती इत्यादी क्षेत्रांत अपार कष्ट घेतले. पं. विष्णु दि. पलुस्कर यांनी गुरुकुल पद्धतीने अनेक शिष्य घडविले आणि भारतात वेगवेगळ्या ठिकाणी गांधर्व महाविद्यालये स्थापन करून तिथे आपल्या शिष्यांना संगीताच्या ज्ञानाचा प्रसार करण्यासाठी पाठविले. पं. विष्णु नारायण भातखंडे यांनीही भारतभर भ्रमण करून विविध संगीत गुरूंकडून संगीतज्ञान मिळवले आणि संगीतशास्त्राची, रागातील विविध प्रकारच्या बंदिशीचे संकलन केलेली पुस्तके लिहिली आणि ती पुस्तकरूपाने समाजास उपलब्ध करून दिली. तसेच या विष्णुद्वयींनी संगीताची स्वरलेखन पद्धतीही संशोधित केली त्यामुळे संगीतातील सर्व प्रकारच्या बंदिशी, रचना साहित्यरूपाने लिहिता येऊन शिष्यावर्गास संगीत साधनेस आणि संगीताचे अध्यापन करणे संगीत गुरूंना अत्यंत सुलभ झाले.

अशारितीने संगीतातील गुरुकुल शिक्षणपद्धती

नंतर संगीत शिक्षण देणा—या संस्थागत प्रणालीचा जन्म झाला. बडोदा नरेश श्रीमंत सयाजीराव गायकवाड यांनी साधारण इ.स.१८६७ मध्ये सुरु केलेले 'राज्य संगीत विद्यालय', त्यानंतर पं. विष्णु दिगंबर पलुस्कर यांनी विविध ठिकाणी 'गांधर्व महाविद्यालये', पुणे येथे पं.भास्करबुवा बखले यांनी 'भारत गायन समाज', पं. भातखंडे यांनी ग्वाल्हेर मध्ये 'माधव संगीत विद्यालय', लखनौ येथे 'मॉरिस म्युझिक कॉलेज उर्फ भातखंडे संगीत विद्यालय', अलाहाबाद येथील प्रयाग संगीत समितीने 'विष्णु दिगंबर म्युझिक अकादमी', मुंबईतील ताडदेव येथे 'गायन उत्तेजक मंडळी', इत्यादी काही संगीत संस्था होत. आजही या संस्था अत्यंत समर्थपणे संगीत कलेचा प्रसार करत आहेत आणि नवीन ब—याच संगीत संस्था निर्माण झाल्या आहेत. गुरुकुल संगीत शिक्षण पद्धतीनुसार केवळ संगीतातील कलाकार म्हणजेच तानसेन घडवणे हा उद्देश नसून, या विद्यालयीन शिक्षण पद्धतीत संगीताचा छंद असलेले संगीत कलेचे रसिक—कानसेनही घडले, आणि विद्यालयीन आणि नंतर महाविद्यालयीन स्तरावरही संगीत शिक्षण घेणाऱ्या विद्यार्थ्यांना शिकवण्यास समर्थ शिक्षक, प्राध्यापक झाले. महाविद्यालयीन संगीत शिक्षण पद्धती:

विद्यालयीन आणि महाविद्यालयीन संगीत शिक्षण पद्धतींमध्ये शाळांमध्ये, महाविद्यालयांमध्ये संगीतकला विषय शिकवला जाऊ लागला व त्यातूनही बरेच संगीत शिक्षक, संगीत प्राध्यापक निर्माण झाले आणि ते आपल्या प्रतिभेने संगीताचे ज्ञानदान, संगीत चर्चासत्रे, संगीत समीक्षा, संगीत संशोधन याद्वारे संगीताच्या विविध क्षेत्रांत प्रयोग करत, संगीताचा प्रसार करताना संगीतातील पुढची पिढी घडवत, काळानुसार होणा—या बदलांमध्ये टिकून राहण्याकरिता संगीत विद्यार्थ्यांना त्यांच्या सांगीतिक क्षमतेनुसार संगीताच्या विविध क्षेत्रांत सक्षम करत, अर्थार्जन करत, संगीत प्रसार करण्याचे प्रोत्साहन देत संगीत जगतात योगदान देत आहेत.

उदाहरणार्थ — सावित्रीबाई फुले पुणे येथील ललित कला केंद्र, एस.एन.डी.टी. वूमन्स युनिवर्सिटी यांसारख्या अनेक दिग्गज महाविद्यालयांमध्ये अध्ययन—अध्यापन करून अनेक संगीत प्रतिभा घडवल्या आहेत.

दूरस्थ संगीत शिक्षण पद्धती:

दूरस्थ संगीत शिक्षण पद्धतीत विविध आधुनिक उपकरणांचा सहभाग उदाहरणार्थ इंटरनेट मधील विविध वेबसाईटवर 'ऑनलाईन' आणि 'ऑफलाईन' रूपात दिले जाणारे संगीतातील क्रियात्मक आणि साहित्यिक ज्ञान यांमुळे संगीत शिकणाऱ्या विद्यार्थी जगात कोठेही संगीत शिक्षण घेऊ शकतात. उदा.— स्काईप, यू ट्यूब, टेड इत्यादी माध्यमे संगीत शिक्षण, माहिती—ज्ञान घेण्यास उपलब्ध आहेत. तसेच हे सांगीतिक ज्ञान साठवण्यासाठी विविध रेकॉर्डिंगची उपकरणेही बाजारात उपलब्ध आहेत.

गुरुकुल संगीत शिक्षण पद्धतीत अनमोल योगदान देणा—या आधुनिक काळातील काही प्रतिभावान संगीत कलाकारांची उदाहरणे :

आधुनिक काळात काही हिंदुस्थानी कलाकारांपैकी एक असामान्य संगीत कलाकार 'संगीत रस सुरस मम जीवनाधार' या उक्तीप्रमाणे कोणत्याही प्रसिद्धीची, पुरस्काराची, मानाची अपेक्षा न करता प्रसिद्धीपरामुख राहून सतत संगीत मैफिली न करता फक्त संगीत कलेची साधना आणि ज्ञानदान करून निरपेक्ष संगीत कलेची सेवा करता करता आपले जीवन हिंदुस्थानी संगीतास वाहून घेतलेल्या कलाकारांपैकी एक श्रेष्ठ ज्येष्ठ सूरबहारवादक आदरणीय गुरु कै. अन्नपूर्णा देवी जी या संगीत जगतात स्वतःचे अद्वितीय असे स्थान निर्माण केले आहे. आदरणीय गुरु कै. अन्नपूर्णा देवी यांनी ज्येष्ठ बासरी वादक पं. हरिप्रसाद चौरसिया, पं. नित्यानंद हळदीपूर, उस्ताद आशिष खान, पं. निखील बनर्जी, पं. वसंत काब्रा, उस्ताद बहादूर खान, पं. प्रदीप बारोट, पं. सुरेश व्यास सरोद वादक यांसारखे दिग्गज कलाकार संगीताचे ज्ञान देऊन घडवले आहेत. मैहर घराण्याचे संस्थापक उस्ताद बाबा अल्लाउद्दीन खान साहेब यांनी त्यांच्या कन्या अन्नपूर्णा देवी यांच्यावर असलेला श्री सरस्वती देवीचा वरदहस्त ओळखून आपल्या या कन्येला शिष्य करून सूरबहार या वाद्याची तालीम दिली आणि या गुरूंच्या तालमीमुळेच व संगीत साधनेने अन्नपूर्णा देवी या अद्वितीय अशा सूरबहार वादक बनल्या. त्यांच्या या संगीत ज्ञानदानाच्या महान कार्याबद्दल संगीत जगत त्यांचे कायम ऋणी

रहील. आपल्या गुरूंचा ज्ञानदानाचा वसा पुढे चालवीत गुरुकुल पद्धतीने ज्ञानदान करीत संगीत कलाकार घडविण्याचे थोर कार्य करणाऱ्यांपैकी एक पं. हरिप्रसाद चौरसिया, पं. राजन — साजन मिश्रा, आय.टी.सी. गुरुकुल कलकत्ता येथे पं. अजय चक्रवर्ती, उस्ताद रशीद खान इत्यादी श्रेष्ठ संगीत गायक, वादक कलाकार आहेत.

गानतपस्विनी मोगुबाई कुर्डीकर या जयपूर—अत्रौली घराण्याच्या श्रेष्ठ गायिका. यांना जयपूर घराण्याची गायनाची तालीम उस्ताद अल्लादिया खान या विख्यात गुरूंकडून त्यानंतर उ.बशीर खान, उ. विलायत हुसैन खान या आग्रा घराण्यातील दिग्गज गायन गुरूंची तालीम मिळाली. गुरुकुल पद्धतीतून गायनाची तालीम घेऊन अपार संगीत साधनेतून स्वतःला घडवले. गानतपस्विनी मोगुबाईंनी लोकरंजनासाठी तडजोड न करता स्वतः जे गायच्या तेच त्यांनी शिष्यांना शिकवले. गानसरस्वती किशोरीताई अमोणकर या आपल्या कन्येस शिष्यत्व बहाल करून त्यांना हिंदुस्थानी शास्त्रीय गायनाचे ज्ञानदान केले. तसेच असामान्य अशी हिंदुस्थानी शास्त्रीय गायिकांपैकी अद्वितीय अशा गायक कलाकार म्हणून गानसरस्वती किशोरीताई अमोणकर यांची संगीत जगताला जणू थोर भेटच दिली. त्यांच्या शिष्यवर्गात ख्यातनाम गायिका— कन्या गानसरस्वती किशोरीताई अमोणकर, श्रीमती कमल तांबे, श्रीमती सुहासिनी मुळगावकर, सुशीलारानी पटेल, विदुषी पद्मा तळवलकर इ. आहेत, यांनीही शास्त्रीय गायन ज्ञानदानाचा वसा समर्थपणे पुढे नेला आहे.

महाराष्ट्रात स्थिरावलेले अजून एक विख्यात ज्येष्ठ शास्त्रीय गायक, संगीतकार कलाकार पं. जितेंद्र अभिषेकी हे होत. पं. जितेंद्र अभिषेकी यांचे वडिल गोव्यातील मंगेशी या देवालयचे पुजारी, तसेच ग्वाल्हेर घराण्याची तालीम पं. शंकरबुवा गोखले यांच्याकडून घेतलेले, तसेच नावाजलेले कीर्तनकार होते. त्यामुळे वडिलांनी पं. जितेंद्र अभिषेकी यांच्यावर लहानपणापासूनच पौरुहित्य, संगीत—गायन—वादन, नाट्य, कीर्तन असे चौफेर संस्कार केले. पंडितजी यांचे वडिल हेच पहिले गुरु, नंतर गिरिजाबाई केळकर, पुढे उ. अजमत हुसैन खान, पं. जगन्नाथबुवा पुरोहित उर्फ

मुगितास, मास्टर नवरंग, गुरुकुलभाई जसदनवाला इत्यादींकडून तालीम घेण्याबरोबरच अन्य घराण्यातील चांगल्या गोष्टी पं. जितेंद्र अभिषेकी बुवांनी 'भक्षुकर' वृत्तीने आत्मसात केल्या आणि त्यांनी स्वतःची शैली असलेले भारतीय अभिजात संगीतातील उत्तम शास्त्रीय गायक म्हणून अनेक मैफिली गाजवल्याच, त्याचबरोबर नाट्यदांना उत्तम संगीत देऊन नाट्यसंगीतास नवसंजीवनी दिली, वेगळ्या प्रयोग करणारे संगीतकार म्हणूनही स्वतःचा सांगीतिक व्यक्तिमत्त्वाचा वेगळ्या ठसा उमटवला. त्यांनी गुरुकुल पद्धतीने आपल्या शिष्यांना गायनविद्या दान केले. त्यांच्या नावाजलेल्या शिष्यांमध्ये काही शिष्य सर्वज्ञी पं. प्रभाकर कारेकर, पं. अजय कडकडे, पं. राजा काळे, पं. विजय कोपरकर, प्रसिद्ध पार्श्वगायिका देवकी पंडित, त्यांचे सुपुत्र पं. शौनक अभिषेकी, सध्या सूर नवा ध्यास नवा 'या रियालिटी शो' मधून परीक्षक या नात्याने आपल्या गायन परीक्षण द समीक्षा करीतल्याने नावलौकिक मिळवलेले, पार्श्वसंगीतात नावलौकिक मिळवलेले विख्यात शास्त्रीय तसेच संगीतातील इतरही गायन प्रकार समर्थपणे हाताळणारे विख्यात गायक श्री. महेश काळे इत्यादी अनेक शिष्य आहेत आणि हेही शिष्य आपल्या गुरुंचा ज्ञानदानाचा वारसा उत्तम रीतीने चालवत भारतीय अभिजात संगीत शिक्षण देत गायक शिष्यांची पुढची पिढी घडवत आहेत.

किराणा घराण्याच्या ज्येष्ठ गायिका पद्मविभूषण विदुषी प्रभा अत्रे यांनी स्थापलेले 'डॉ. प्रभा अत्रे फाँडेशन' आणि 'स्वरमयी गुरुकुल' येथे शास्त्रीय संगीत होतकरू विद्यार्थ्यांना देत आहेत आणि क्रियात्मक संगीत आणि संगीतातील संशोधन करणारे अनेक प्रतिभावान संगीत कलाकार घडवत आहेत. तसेच पार्श्वगायनातील एक सुविख्यात ज्येष्ठ गायक कलाकार श्री. सुरेश वाडकर. श्री. सुरेश वाडकर हेही गुरुकुल पद्धतीने असंख्य विद्यार्थ्यांना संगीत शिक्षण देत आहेत आणि समर्थपणे अनेक संगीत कलाकार घडवत आहेत.

निष्कर्षः

संगीतकलेत शिष्याला तरबेज करणे आणि शिष्याने आपल्याला मिळालेल्या संगीताचे ज्ञान हे ज्ञानदानाद्वारे शिष्यांना देऊन संगीत कलाकार तयार करणे, संगीताचा विविधांगी प्रसार पुढील पिढीपर्यंत

पोवणे हा संगीत शिक्षणाचा प्राथमिक उद्देश परंपरेने चालत आलेला आहे. समाजातील कालानुरूप होणारे सामाजिक, आर्थिक, मानसिक अशा अनेकविध परिवर्तनांमधून संगीताच्या विविध संगीत शिक्षणपद्धतीमुळे विविध सांगीतिक स्तर असलेले संगीत कलाकार, सांगीतिक प्रयोग करणारे— नवनिर्मिती करणारे संगीत कलाकार, संगीत शिक्षक, प्राध्यापक, रसिक श्रोते, वाग्गेयकार, संगीत साहित्यिक, संगीत समीक्षक, संगीतकार, पार्श्वगायक, ध्वनी संयोजक इत्यादि रूपांमध्ये संगीत क्षेत्र मानवास उपलब्ध आहे. या सर्व माहितीच्या महासागरात संगीत शिक्षण—या विद्यार्थ्यांनी स्वतःला घडवण्यासाठी आपला मुबलक वेळ संगीत साधनेसाठी, चिंतनासाठी देणे मात्र तितकेच गरजेचे आहे. याकरिता ज्यांना संगीत कलेचे ज्ञान खोलवर घेऊन आपली प्रतिभा सिद्ध करायची आहे त्या संगीत जिज्ञासू विद्यार्थ्यांसाठी गुरुकुल संगीत शिक्षण पद्धती ही अत्यंत प्रभावी आणि उपयुक्त ठरलेली आहे.

संदर्भः

- नाद — लेखक श्री. गोपालकृष्ण भोवे
भारतीय संगीत स्वरूप आणि प्रयोजन —
लेखक श्री. कृष्णचंद्र दाते
संगीतशास्त्र विज्ञान भाग २ — लेखक डॉ.
सुचेता बिडकर
संगीत मणी भाग २ — डॉ. महारानी शर्मा

□□□